

KIINNEKOHDAT KIELESSÄ JA KIELENTUTKIMUKSESSA

—♦—
ILONA HERLIN

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
6. MARRASKUUTA 1998

Ihminen tarvitsee kiinnekohtia. Tuo tarve näkyy kielentutkimuksessa ja kielessä eri tavoin.

Kaikista maailman kielistä kiinnostuneista insinööreistä tunnetuin on epäilemättä Benjamin Lee Whorf, vuosisadan alkupuolella elänyt palotarkastaja, jolla oli matkallaan työpaikalta kotiin tapana pistäytyä kirjastossa perehtymässä kielen tutkimukseen. Häntä kiinnostivat erityisesti mayat, heidän kadonnut kirjoitusjärjestelmänsä, sekä Meksikon atsteekkien ja Arizonan hopi-intiaanien kieli.

Whorf kirjoitti kieliäiheisiä pakinoita insinöörirehteen. Hänen kirjoitustensa koelma, joka julkaistiin postuumisti 1950-luvulla, on suurelta osin näitä insinööreille suunnattuja populaarikirjoituksia.

Yksi Whorfin tunnetuksi tekemistä käsitteistä on SAE. Se on S niin kuin standardi, A niin kuin keskimääräinen ja E niin kuin eurooppalainen. Whorf puhui SAE-kielistä. Hän arveli, että on olemassa keskimääräinen eurooppalainen tapa ajatella ja

että tämä ilmenee muun muassa siten että eurooppaisilla kielillä on tiettyjä yhteisiä piirteitä. Whorf näki — ja sehän hänestä aina muistetaan — kielen, ajattelun ja käytäytymisen keskinäisessä yhteydessä. Juuri perehtyminen hopin kieleen — tuohon Arizonan alueella puhuttuun intiaanikielen — sai Whorfin ajattelemaan näin, siksi eurooppalaisesta poikkeava näytti olevan hopi-intiaanien maailmankuva heidän kieltensä valossa.

Vuonna 1939 julkaistussa kirjoituksessaan »tavanomaisen ajattelun ja käytöksen suhteesta kieleen» Whorf vertaa eurooppalaisia kieliä hopikieleen ja puhuu siitä, millaisen käsityksen eurooppalaiset kielet antavat puhujilleen ajasta, tilasta ja aineesta, ja hän sanoo: »Kun näitä piirteitä vertaa, on hyvin vähän eroa englannin, ranskan, saksan tai muiden Euroopan kielten kesken — mahdollisena (mutta epätodennäköisenä) poikkeuksena balttilais-slaavilaiset ja ei-indoeurooppalaiset kielet.»

Jos oletetaan että eurooppalaiset kielet todella muistuttavat toisiaan, että on olemassa eräänlainen eurooppalainen kieliliitto, on suomalaisen ja suomen kielen tutkijan kannalta kiinnostavaa tiettenkin tietää, ovatko

Euroopan ei-indoeurooppalaiset kielet — kuten unkari, viro, suomi ja saamen kielet — poikkeuksia eurostandardista, niin kuin Whorf varovasti rohkeni epäillä.

Euroopan kielten adverbialaisia konjunktioita tutkinut Bernd Kortmann on ottanut Whorfin SAE-käsitteen eräänlaiseksi lähtökohdakseen — vaikka hänelle on todettu tuon käsitteen olevan kuollut kuin dodo, eräs viimeksi vuosisatoja sitten Mauritiuksen saarella tavattu lintulaji. Kortmann on tutkinut 53 Euroopan kielen adverbialaisia konjunktioita ja etsinyt vastausta esimerkiksi kysymykseen: onko olemassa esimerkiksi eurooppalainen tapa jäsentää aikaa? Tämä voisi ilmetä vaikka siten, että Euroopan kielten temporaalikonjunktiot olisivat merkitykseltään toistensa kaltaisia ja erilaisia kuin konjunktiot muualla.

Konjunktioillakin on siis nyt omat eurostandardinsa.

Viime vuosina periferiat ovat — keskustojen kustannuksella — saaneet huomiota osakseen, sillä juuri niissä näyttää tapahtuvan mielenkiintoisia kohtaamisia. Eri keskuksista saapuvat vaikutteet törmäävät periferioissa. Esimerkiksi suomen kieli on hauska sekoitus suomalais-ugrilaista ja germaanista syntaksia ja leksikkaa. Muun muassa siksi suomen kieltä on kiinnostavaa tutkia. Ja ehkä me suomalaiset haluaisimme olla Euroopan intiaaneja, luonnonläheinen, outo kansa pohjoisessa reservaatissa.

Olen itse tutkinut suomen kielen tapaa käyttää muun muassa temporaalikonjunktioita ja verrannut siihen sitten Kortmannin eurostandardia. Kiinneohtani on siis ollut suomen kieli, ei SAE. Tästä näkökulmasta näyttää siltä, että suomen kielellä on aivan eurooppalainen tapa jäsentää temporaalisuuden kenttää. Me olemme ilmeisesti sopeutuneet. Tutkimuksessani kuvaan *kun*-konjunktion ja erilaisten adverbien kiteytymiskehitystä, sitä miten osista *heti* ja *kun*

syntyy *heti kun*, tai osista *silloin* ja *kun* syntyy *silloin kun*. Juuri nämä ns. liittokonjunktiot, *silloin kun* ja *heti kun* — myös *aina kun*, *sitten kun* ja *siitä asti kun* — ovat merkitykseltään vastaavia kuin suomen kielen vaikuttaneiden Euroopan germaanisten kielten ja englannin temporaalikonjunktiot.

Lopulta vastaus eurooppalaiseen tapaan jäsentää vaikkapa aikasuhteiden kenttää löytyy vasta, kun konjunktioiden (ja muitakin) eurostandardeja on verrattu Euroopan ulkopuolisiin kieliin: onko kyse sittenkin yleisinhimillisistä periaatteista?

SAE, standardi, keskimääräinen eurooppalainen, on vain tutkijan oletus, yksi hänen kiinnekohdistaan.

Kielelliselle muodolle on mitä tyypillisintä, että sillä on useita käyttötapoja; joskus niitä voi nimittää myös eri merkityksiksi. Hyvä ja ajankohtainen esimerkki tällaisesta muodosta on *kun*.

Sitä voi käyttää temporaalisen suhteen osoittamiseen: *pääskysel palaavat, kun ilmat ovat lämmenneet*. Ensin ilmat lämpenevät, sitten pääskysel palaavat: temporaalinen suhde. *Kun*-konjunktiota voi käyttää myös kausaalisen suhteen osoittamiseen: *mikä teillä on hätänä, kun niin kovasti huudatte?* Tässä toisten huutaminen on esitetty syynä tai perusteena kysymyksen *mikä teillä on hätänä* esittämiselle. Ja konjunktio *kun* käy myös kontrastiivisen suhteen osoittamiseen, siis kahden tilanteen vastakkainasetteluun: *Länsi-Suomessa syödään kovaa, kun Itä-Suomessa käytetään vain pehmeää leipää*. Tuossa esimerkissä Itä- ja Länsi-Suomen leiväkäyttötavat oli asetettu vastakkain. Nämä esimerkit olivat Nyky-suomen sanakirjasta.

Kielenkäyttäjä ei välttämättä tule kiinnittäneeksi huomiota muodon — esimerkiksi *kun*-sanana — monikäyttöisyyteen. Tyytyväisenä hän kirjoittaa »kun» tai ainakin sanoo »kun» tai »ku» monta kertaa päi-

vässä miettimättä ollenkaan, mitä sillä sanalla milloinkin tekee. Tämä ei ollenkaan haittaa kielenkäyttäjää. Ei hänen ole myöskään tarpeen tietää tai ajatella, onko jokin muodon käyttötavoista muita keskeisempi.

Sen sijaan kielentutkija saattaa jäädä pohtimaan muodon monikäyttöisyyttä: mistä se johtuu, miten se on mahdollista. Tyypillistä on myös se, että hän valitsee jonkin käyttötavan pitääkseen sitä muita keskeisempänä, merkityksen ytimenä.

Yhden käyttötavan keskeisyys muihin nähden voi ilmetä eri tavoin. Se voi olla yleisyyttä: mikä on esimerkiksi suomen kielen yleisin *jalka*-sanan merkitys? Tai voi ajatella että jos kieltä opetteleva lapsi oppii ensin käyttämään esimerkiksi sanaa *jalka* ihmisen jalasta ja vasta sitten pöydän tai tuolin jalasta, niin tätä voi pitää osoituksena *jalka*-sanana ruumiinosakäytön keskeytydestä muihin käyttöihin nähden.

Kielihistoriallinen tarkastelu saattaisi hyvällä onnella myös todistaa, että tuo lapsen ensinnä oppima käyttötapa on myös historiallisesti alkuperäisempi. Tätäkin voisi pitää osoituksena tuon käyttötavan keskeytydestä.

Kognitiivisen kielentutkimuksen traditiiossa prototyypin käsite on ollut tapa lähestyä monikäyttöisyyttä ja myös joidenkin käyttötapojen muita keskeisempää asemaa. Prototyypimerkitys on jossain mielessä keskeinen merkitys. Yhtä lailla kuin suomalaiset pitävät jotakin puuta, kuten kuusta, muita tyypillisempänä puuna, tyypillisempänä kuin esimerkiksi pihlaja (joka kuitenkin on tyypillisempi puu kuin palmu), myös kielellisen muodon jotakin käyttötapaa voi pitää muita tyypillisempänä, siis prototyypisenä.

Omassa tutkimuksessani olen lähtenyt siitä, että *kun*-konjunktion temporaalinen käyttötapa on jossain mielessä muita keskeisempi. Yhtenä hyvinkin käytännöllisenä tavoitteenani onkin ollut osoittaa *kun*-kon-

junktion muitten kuin temporaalisten käyttötapojen yhteys temporaalisuuteen. Tuo yhteys on ilmeinen esiin ottamissani esimerkeissä, kuten *pääskysel palaavat, kun ilmat ovat lämmenneet*. Ensin ilmat lämpenevät, sitten pääskysel palaavat, mutta esimerkiksi on kausaalisuuden itu: lämpimät ilmat ovat edellytys pääskysten palaamiselle. Juuri siksi pääskysel palaavat että ilmat ovat lämmenneet.

Tutkimukseni edetessä alkoi temporaalisuuden keskeisyys vaikuttaa kyseenalaiseksi. Ei se olekaan ainakaan jokaisessa mielessä keskeisin *kun*-konjunktion käyttötapa.

Historiallisesti tarkastellen temporaalisuus voi äkkiä katsoen näyttää *kun*-konjunktion käyttötavoista alkuperäisimmältä, siis eräällä tavalla keskeisimmältä. Tällaista oletusta tukevat ainakin useiden toisten kielten kausaalikonjunktiot, joiden historialliseksi lähteeksi on kyetty osoittamaan juuri konjunktion temporaalinen käyttö.

Mutta *kun*-sanana historiaan ei tämä tunnistettu malli temporaalisesta kausaaliseksi välttämättä sovi. Esitän tutkimuksessani, että mikään ei pakota pitämään *kun*-sanana temporaalista käyttöä sen kausaalista käyttöä edeltävänä. Myöskään tuntemani lapset eivät ole käyttäneet sanaa *kun* ensimmäiseksi temporaalisen suhteen osoittamiseen vaan perusteluun: *Miksi itket? Ku mullon paha olo*.

Onhan mahdollista että mikään ei ole keskeistä. Ei ehkä jokaisessa tapauksessa ole mitään yhtä keskusta mihin kaikki muu liittyy. Jos onkin niin, että on olemassa vain erilaisia suhteita asioiden — esimerkiksi sanojen käyttötapojen — kesken eikä ole mitään kiinnekohtaa. Ei mitään mihin voisi kiinnittyä.

Mutta edelleen olen sitä mieltä, että temporaalisuutta voi pitää *kun*-konjunktion keskeisenä käyttötapana. Synkronisessa aineistossa, jollaisen olen yksityiskohtai-

sesti analysoinut, muut käyttötavat kytkeytyvät selvimmin juuri temporaalisuuteen. Siksi *kun*-konjunktion temporaalinen käytötapa on se kiinne kohta, josta käsin sen monikäyttöisyys tulee parhaiten ymmärrettäviksi. Se auttaa ymmärtämään; siksi se on hyvä kiinne kohta.

Konjunktio *kun* kytkee yleisimmin kaksi lausetta, joista kumpikin esittää jonkin prosessin. Esimerkiksi: *pääskysel palaavat kun ilmat lämpenevät*. Kaksi prosessia tai tilannetta: *pääskysel palaavat — ilmat lämpenevät*. Mitä muuta puhuja *kun*-sanalla tekee kuin esittää temporaalisen suhteen? Yleisemmin hän asettaa nuo kaksi tilannetta yhteen. Toinen tilanteista näyttäytyy kiintopisteenä, taustana, jota vasten toista tilannetta tarkastellaan. Osoitettu ajankohta, se jolloin ilmat ovat lämmeneet, on kiintopiste, johon pääskysten palaaminen suhteutetaan. Esimerkissä *mikä teillä on hätänä, kun niin kovasti huudatte?* peruste — *kun niin kovasti huudatte* — on kiintopiste, johon kysymys *mikä teillä on hätänä* suhteutetaan.

Vaikka useimmin haluamme ja parhaiten pystymme tarkastelemaan yhtä suhteessa toiseen, periferiaa suhteessa keskukseen, tai toisin päin: eurostandardia suhteessa suomalaisuuteen, laajentumaa suhteessa prototyyppiin, yhtä tilannetta suhteessa toiseen tilanteeseen, on ihmisen myös mahdollista tarkkailla kahta asiaa rinnakkain, asettamatta toista kiintopisteeksi. Aika ajoin ihminen siis kykenee irrottautumaan tar-

peestaan valita yksi kiintopiste ja suhteuttaa siihen toinen havainto tai asia. Esimerkiksi: *Länsi-Suomessa syödään kovaa, kun Itä-Suomessa käytetään vain pehmeää leipää*.

Kumpi suhteutetaan kumpaan? Ehkä kaksi vain suhteutetaan toisiinsa ilman että jompikumpi olisi kiintopiste.

Väitöskirjaksi tarkoitettu tutkimukseni on syntynyt 1990-luvulla. Siksi voisi olettaa, että se on myös kuva tästä vuosikymmenestä. Tutkimuksestani päätellen vuosikymmenen sana on sana *suhde*, sillä työssäni olen nostanut esiin monenlaisia suhteita. Sellainen on suhde *kun*-lauseen ja päälauseen välillä ja suhde niiden esittämien tilanteiden kesken. Olen analysoinut merkitysten keskinäisiä suhteita: mikä on temporaalisuuden suhde kausaalisuuteen ja kontrastiivisuuteen, entä kausaalisuuden suhde perustelukategoriaan ja selittämiseen? Näitä suhteita olen tarkastellut synkronisesti ja myös diakronisesti; ja niin on tullut esiin myös synkronian ja diakronian välinen suhde. Ohimennen on ollut esillä myös monologin ja dialogin välinen suhde.

Nuo olivat suhteita. Tässä puheenvuorossani olen pyrkinyt tuomaan esiin inhimillisen perustarpeen: sekavien suhteiden verkostossa ihmiselle on tärkeää valita kiintopiste, josta käsin suhteet hänelle hahmotuvat.

Tutkimukseni kiintopiste on eittämättä ollut konjunktio *kun*; siitä käsin olen tarkkaillut kieltä, erityisesti suomen kieltä. ■

ILONA HERLIN *Suomen kun*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 712. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Suomen kielen laitos, PL 3 (Fabianinkatu 33), 00014 Helsingin yliopisto